

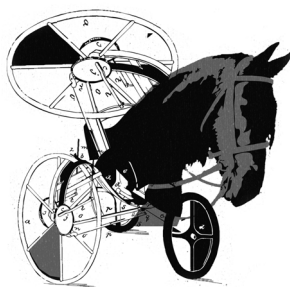
KÁNYÁDI ANDRÁS

A GYILKOS LÓ

Borges és Nabokov sakkfeladványai

■ Az irodalom nagyjai igen eltérő módon vélekednek a lóról. Sokan rajonganak érte, ám ellenzőinek táborába sem csekély: Edgar Allan Poe lidérces tüneményként ábrázolja, Danyil Harmsz szerint az összes létező állat közül a legostobább, József Attila pedig óva int a társaságától¹. De ha irodalmi lovokról beszélünk, semmiképp sem ugorhatjuk át fajsúlyos változatát, a bravúros metonímiával teremtett sakk-lovat, ennek ugyanis nemcsak szakirodalma jelentős, hanem a szépirodalom legelőin is garázdálkodik. Különleges fajtája, a sakk és krimi keresztezésével Faulkner által toposszá nemesített gyilkos ló,² a posztmodern (vagy későmodern?) irodalom két zseniális alkotóját, Borgest és Nabokovot is megihlette. E két szerző szövegét próbáljuk itt most megnyergelni.

A szövegközelítések előtt egy kultúrtörténeti pontosítás szükséges. Az indiai eredetű sakkjáték eredetileg a hadsereg felállítását tükrözte, lovas osztagok, elefánt-osztagok és harci szekerek stilizált változatai szerepeltek a táblán; ebből az európai sakk csak a lovasságot őrizte meg, ami azzal is összefügg, hogy a *ludus scaccorum* a lovagkorban vált féltékenyen igazán népszerű játékká. Bár a hivatalos ábrázolás a ló és lovas kettősségéből mára csak a lovat tartotta meg, az egyes nyelveken belüli elnevezés gyakran a lovas felé hajlik: az angolban *knigh*t, franciául *cavalier*, magyarul *huszár*. E kettős, hibrid állapotnál nagyszerűbb terepet keresve sem talál az identitást szándékosan elbizonytalanító posztmodern irodalom, mely ily módon a lovat izgalmas, a kritika számára viszonylag feltáratlan területekre vezényli. Ugyanakkor a modern európai sakkon kívül léteznek más, népszerű

...refinált európai sakkfeladvány, melynek tétje: hogyan tudja mattolni a futó a királyt, kivéve a ló támadását.

sakkváltozatok is, ahol a ló fontos szerepet játszik: ilyen a kínai sakk, a kurírsakk és a tündérsakk. Mivel szerzőink ezekben is otthonosan mozognak, a kritikus, az értelmezés lócsiszára, kénytelen e tágabb terepet is szemmel tartani.

Borges féktelen lova

■ Az argentin mester két szonettet szentel a sakkjátéknak, *Ajedrez*³ címmel. Az első a Keleten kialakult háborús játék rituális jellegét hangsúlyozza, és egy horizontális, végtelen játszma víziója, a második pedig a sakkot átfogó vertikális hierarchia metafizikáján töpreng. A ló az első szonettben, „könnyű lóként” (*ligeró caballo*) szerepel, jöllehet a többi sakkfigurához hasonlóan „sugárzóan merev” (*irradia mágicos rigores*). Ellenben az Omar Kháyyám rubáija⁴ inspirálta második rész, bár a ló összes harcostársát számba veszi, nem tesz róla említést: „Masszív bástya, dőlt futó vezére, / ravasz paraszt és ösztövé király”. Nélküle zajlana hát a „por és az idő”, „álom és halál” partija?

„Mindig el kell kerülni egy szó kimondását, oda nem illő hasonlatokhoz és nyilvánvaló körülíráshoz kell folyamodni: ez talán a legnyomatékosabb útja a rámutatásnak.” Az *elágazó ösvények kertje*⁵ című novellában fordul elő a borgeses ars poetica eme kulcsmondata, abban a novellában, mely egy kémhistória örve alatt többek között ismeretelméleti, kvantummechanikai, regényesztétikai, szemiotikai és játékelméleti kérdéseket feszeget; így az sem meglepő, hogy az írást a sakkjáték metonímiája is átszővi. Azaz a három szereplő: Ju Cun, a kínai kém, Richard Madden, ír kollégája és Stephen Albert angol orientalista egyaránt a sakktábla egy-egy bábujának felel meg, s a variációs lehetőségek egy sakkeladványt idéznek. Minket természetesen elsősorban a ló foglalkoztat.

Az első világháború alatt játszódó elbeszélés narrátora Ju Cun német szolgálatban álló kínai ügynök, aki a briteknek dolgozó ír kapitány, Richard Madden elől menekülve kódolt üzenetet küld feljebbvalóinak: meggyilkolja Stephen Albert orientalistát, kinek neve a lebombázandó, angol tüzérséget rejtő várossal azonos. Ju Cunhoz több, sakkjátékra vonatkozó utalás fűződik. Gyermekkorát egy hajfengi szimmetrikus kertben töltötte, márpedig a szimmetria a sakktábla alaprincípiuma. Dédapja, aki Jünnan kormányzója és „kiváló sakkozó”, talányos művet hagyott az utókorra, „Az elágazó ösvények kertjét”. A regény az időről szóló variációsorozat, hiteles értelmezője pedig épp az angol Stephen Albert, aki hermeneutikáját eképp példázza: „Egy találós kérdésben, melynek megfejtése a sakk, mi lenne az egyetlen tiltott szó?” Ju Cun megadja rá a helyes választ. A rejtvény kulcsszava a ki nem mondott „idő” szó mellett tehát a sakkjáték, s a sinológus kertje épp ezért a sakk birodalma. Kancsói között akad például egy több évszázados darab, melynek „kék színét a perzsa fazekasoktól vették át a mi iparosaink”. A sakkjátékot, mely hindu találmány, a kínaiak valószínűleg a perzsáktól vették át, és egy egészen sajátos játékká fejlesztették: a *xiangqi* szó szerinti jelentése „elefánt(ok) stratégiai játéka”. Az elefánt az európai sakkban a futó őse,⁶ ezek után nem véletlen, hogy Albert elefántcsontból készült, miniatűr labirintust ábrázoló íróasztala „egy valaha kárminvörös, most rózsaszín, vékony, kockákra osztott papírdarabot” őriz, egy levéltöredéket, mely a könyv és labirintus azonosságának bizonyítéka, formailag viszont a sakktábla mezőire emlékeztet. Maga a kert pedig sárga és fekete színben pompázik, mely a világos és a sötét sakklépéseinek váltakozását érzékelteti. Ebben a fénykombinációban rajzolódik ki a novella utolsó előtti oldalán az üldöző, Madden kapitány alakja: „a sárga és fekete kertben csak egyetlen ember volt, de az olyan erőteljes, mint egy szobor, ez az ember közeledett az ösvényen, és ez az ember Richard Madden volt.”

Lássuk tehát a három szereplő sakktribútumait. Ju Cun, az elefántcsont labirintuson elámuló német kém lebukott. Üzenetét még nem tudta továbbítani, menekül-

ni kényszerül; hírnöki funkciójánál fogva a *futó* szerepét tölti be. A kultúrtörténetben és időutazásban egyaránt jártas szerző nyilván tisztában van a német területen kialakult sakkváltozat kurírfigurájával, az *alphínus* konkurenciával. E sajátos, tizenharmadik században Szászországban és Németalföldön elterjedt sakkváltozat névadó figurája, a hírnök (Kurier) valószínűleg meg német nyelvterületen az elefánt (Alfil) és a modern futó (Läufer) közti átmenetet.⁷ Nem véletlen hát, hogy Ju Cun a németeknek dolgozik, s mivel a sakkjáték célja a király likvidálása, a mattolás, a futó az orientalista meggyilkolásával eleget tesz e követelménynek. Albert, kinek neve az első világháborúban a németekkel szembeni hősi ellenállást tanúsító belga királyt idézi, megjelenésében is a legfontosabb sakkfigurára emlékeztet: „igen magas” (*muy alto*) – ezt az elbeszélő háromszor is hangsúlyozza. A borgesi versből ismerős „ösztövé király” (*tenue rey*) bukkan tehát itt fel újra. Albert, akárcsak Ju Cun dédapja, visszavonultan él, házát és a hozzá tartozó kertet nem hagyja el, s nemcsak a kínai regény labirintus, az orientalista háza is az, ahova csak az útvesztők logikája szerint lehet bejutni; Ju Cun járatos ebben, és mindig balra fordulva odatalál. Borgesenél garadával találunk labirintusokat, itt mégis egy új változatával ismerkedünk: a sakkjáték zárt útvesztőjével. Ez a labirintus kizárólag a kínai sakkra jellemző: ebben, az európai változattal ellentétben, a király nem hagyhatja el úgynevezett palotáját.⁸ A szerző bizonyára jól áttanulmányozta ezt a játékot, hisz a kínai sakkra utalnak az elágazó ösvények is: a bábuk ott a négyzetek megrajzolt vonala mentén (a malomjátékhoz hasonlóan) közlekednek. Ezek után illő, hogy e sajátos sakkváltozat, a kínai sakk függvényében értelmezzük a harmadik figurát, az ír kapitányt is.

A novella kezdetén Madden közli Cuj Pennel, hogy kinyírta Viktor Runeberget, és hamarosan a kínait is elintézi. „Madden könyörtelen volt. Jobban mondva könyörtelen volt könyörtelennek lenni: ír lévén, Anglia szolgálatában lanyhasággal, talán árulással is gyanúsították.” A brit szolgálatban álló ír ennél fogva a szintén bizonyítási kényszer alatt levő, németeknek dolgozó kínai alteregója, ahogy Albert is Ju Cun tudós dédapját idézte; az egymással felcserélhető szereplők természetesen a körkörös idő világtörténelmi dimenziójára szabott borgesi hasonmásokat idézik. A második, Maddenre vonatkozó információ értelmezésünk számára kulcsfontosságú: Maddennek „elviselhetetlen lóporfája” (*intolerable recuerdo del rostro acaballado*) van. A „nyilvánvaló körülírás” ezen a ponton tehát a kimondás peremén táncol, a *horse* és a *knight*, a ló és a huszár (kapitány) összeolvad a bűvös *caballó*ban. Madden kettős természetét legfőképp az állati brutalitás jellemzi, mely rettegésben tartja az üldözöttet: „Menekülnöm kellett a kapitány elől. Ökle és hangja bármelyik pillanatban itt dörömbölhetett az ajtómon” (*Sus manos y su voz podían golpear en cualquier momento a mi puerta*). Figyelemre méltó a magyar fordítás „dörömbölése”, mely szerencsésen egyesíti a hang és a kéz képzetét. Ju Cunnak sikerül egerutat nyernie: a lóporfájú lekési azt a vonatot, amivel a kínai kém az angol külvárosban lakó áldozata felé veszi útját. A gyilkosságot a kert labirintusában feltűnő, vészesen közeledő kapitány alakja siettet, s a ló brutalitását másodsorra félsiker koronázza: „Madden berontott, letartóztatott.” A gyilkos, könyörtelen, féktelen lóidentitás azonban a név hármas jelentésével teljesedik ki, s a végszó itt is a sakké.

Madden brit szolgálatban áll, így értelemszerűen a név angol jelentésénél kezdjük a nyomozást. A *mad* angolul „őrült”, *to madden* pedig „megőrülni”, márpedig ez a zabolátlan természetű kapitány tökéletes jellemzője. De azt is tudni róla, hogy ír, márpedig a gael *madadh* szó „szelindeket”, „kutyafélét” jelent. Ez a jelentés is lényeglátó, hisz az üldöző szívósságát, kitartását hivatott érzékeltetni. A novella narrátora viszont kínai, ahogy a történet helyszíne is a brit városkába ágyazott kínai labirintuskert. Ezúttal is a kínai sakk szolgálat megfejtéssel: a „ló” jelentésű *mā* a *xiangqi* játékban az egyik legfontosabb támadó figura, s látható, hogy az ír kapitány agresszív

offenzívájára nincs ellenszer. A háromszereplős novella tehát minden kínaisága mellett rafinált európai sakkfeladvány, melynek tétje: hogyan tudja mattolni a futó a királyt, kivédve a ló támadását. Madden ugyanis hiába ejti foglyul kínai kémhársát, ellenfelét nem tudja megakadályozni küldetése teljesítésében. A gyilkos ló tehát alulmarad a sakkasztalán vívott küzdelemben, toposza azonban tovább él a tengerentúli irodalomban, s egy Amerikába emigrált orosz íróra hárul a részletes kidolgozás feladata és gyönyöre.

Nabokov balfék lova

■ Vladimir Nabokov sokoldalúságának egyik legérdekesebb vetülete a sakkjáték tematizálása. A *Luzsin-védelem*⁹ főhőse az élet gyakorlati dolgaira teljesen alkalmatlan, ügyefogyott sakknagymester, akit nem is annyira az ellenfelek legyőzése, mint inkább a bonyolult feladványok megoldása foglalkoztat, miközben szép lassan elhaltalmasodik rajta az elmébaj. A *Sebastian Knight valódi élete*¹⁰ egy rejtélyes író biográfiája mentén (vagy inkább ürügyén) a sakkasztala megelevenedett figuráit vizsgálja; maga a címszereplő a sötét huszár. A magyar kiadás fülszövege szerint talán legtekélyesebb alkotása, a *Gyér világ*¹¹, a kettő ötvözet: egy elmebeteg irodalomkritikus John Shade kilencszázkilencvenkilenc soros költeményéhez fűzött kommentárja, egyszersmind egy sakkfeladvány leképezése. Ebben kiemelt szerepet kap a huszár, pontosabban a ló figurája.

A narrátor a New Wye egyetemén tanító Charles Kinbote, John Shade kollégája és szomszédja, aki a költő utolsó, „Gyér világ” című versének kritikai kiadására vállalkozik. A kommentároknak azonban vajmi kevés köze van az eredeti vershez: Kinbote saját élettörténetét magyarázza bele a költeménybe. Ez a történet azonban valószínűleg csak Kinbote fantáziájában létezik, mint ahogy John Shade alakja is a pusztán kitaláció gyümölcsének tűnik; mindenesetre a kritikus magát egy Zembla nevű ország trónfosztott királyának képzele, aki megszökött az oroszok által megszállt országból, és Amerikában kapott egyetemi katedrát. Inkognitóban sem érezheti magát biztonságban, az anarchisták ugyanis egy gyilkost küldenek utána; a célt tévesztő merénylő végül Shadet öli meg helyette, Kinbote pedig elkészíti a már említett, megjegyzetelt kiadást.

Nabokov regénye személyes élményeken alapul, a bolsevik hatalomátvétel és az emigráció tapasztalata elevenedik meg benne, a traumák azonban egy sakkfeladványban oldódnak fel. A költemény első négy sorát kísérő kommentár egy sakkjátszma kezdete: „A költemény írása mintegy az év holtpontján, pár perccel a július elsejét lezáró éjjel után vette kezdetét, amikor én éppen az egyetem nyári kurzusára érkezett fiatal iránival sakkoztam.” Később is többször felbukkan közvetlenül a sakk motívuma, hol játszmaként, hol feladványként: Kinbote Shade-del sakkozik a teraszon, a király egyik meghatározó gyermekkori emléke a sakkjátszmára koncentráló örök kijátszása, Oswin Bretwit diplomata és zemblán hazafi „sakkfeladványokat fejtett meg régi újságokban”, Kinbote pecsétje pedig a sakkkirály koronája: „A tervrajz az én tulajdonom, tanúsítja a »Kinbote« aláírásához illesztett fekete sakkkirály koronát” (a 71. sor jegyzete). A trónfosztást Károly király (alias Charles Kinbote) egyenesen egy sakkfeladványhoz hasonlítja: „Az a mulattató érzése támadt, hogy ő az egyetlen fekete figura egy sakkfeladványban, amelyet szerzője bizonyára a »sarokba szorított király« típus solus rex változatának nevez” (a 130. sor jegyzete). Shade pedig arról beszél, hogy a sakkfeladványokban léteznek szabályok, „példának okáért a kettős megoldás tilalma”. A legfontosabb sakkvonatkozás azonban regénystruktúráló elv: a fiktív ország, Zembla felépítése.

Zembla a szimmetria hazája, tükörország. „A Zembla név nem az orosz zemlja, azaz a »föld« romlott alakja, hanem a Semblerlandé, azaz a hasonló (lásd: angol

resemble) országáé”, mondja az oxfordi egyetem német vendégprofesszora (a 894. sor jegyzete). Ennek megfelelően a zemblán, a Kinbote szerint kivételes költőiséggel bíró nyelv legfőbb jellegzetessége a tükrözés: „milyen pompázatosan lehet mimelni és rímelni e két sort [Marwell zemblán fordításáról van szó] a mi bűvös zemblán nyelvünkben (»a tükör nyelvében«, ahogy a mi nagy Conmalunk [zemblán fordító] meghatározta!)” (a 678. sor jegyzete). Ez a csodás nyelv valójában a germán (leginkább az angol) és a szláv (leginkább az orosz) torzított ötvözete, dallamos visszhangja. De nemcsak a nyelv, az ország lakói is megduplázódnak: az anarchisták „bizonyos értelemben a karlista szervezet tükörképei voltak, ellen-ikrek, és valójában jó néhányuknak unokafivérei, sőt testvérei tartoztak a királyhű ellentáborhoz” (a 171. sor jegyzete). A hasonmásokkal benépesített ország hatalomra törő csoportja nem véletlenül választja az *Árnyékok* elnevezést. És ha már a neveknél tartunk, itt is minden a szimmetria jegyében fogant, melynek jelentős része ráadásul a sakkjáték fogalmaköréből merít.

A királyhű hazafiak közül említsük elsőként Nattochdag professzort, aki az amerikai egyetemen is segíti a szökevény királyt. Skandináv rezonanciájú nevének jelenése a nappalt és az éjszakát fogja át, azaz a világot és a sötétet. Odon, a vörös hajú ír színész a király legfőbb támasza, neki köszönhetően sikerül az országból elmene-külnie, méghozzá oly módon, hogy több száz hasonmása ölti magára megtévesztésül a menekülő felség vörös ruháját, szóval Odon ellenpárja Nodo, az epileptikus, gonosz féltestvér, aki az *Árnyékok* élén áll. Fleur de Fyler hercegnő már a nevében hordozza a szimmetriát. A hasonmások nemegyszer egyik kontinensről a másikra terjednek. Kinbote-ot az oxfordi német professzor azzal gyanúsítja, hogy neve az orosz Botkin anagrammája; az egyik királyellenes, szoknyapecér zemblán ügynök neve Izumrudov, ő köszön vissza Gerald Emerald nőfaló amerikai kollégában, Milton Stone tanársegéd pedig a zemblán hazafi, Steinmann alteregója. De megtaláljuk a sakszimmetriát Shade családjában is: unokatestvére nem más, mint Blank szenátor, lánya, Hazel Shade (azaz „ködös árny”) pedig a White ikrekkel barátkozik.

Nabokov többször bizonyította regényeiben a nevek iránti vonzódását, azon belül pedig gyakran az általa jól ismert nyelvekkel zsonglörködik. Ebben a regényben eklatáns példa rá Odon neve. Bár Kinbote szerint a Donald O'Donnell rövidülése, ugyanúgy egy normandiai folyót is takar: az Odon épp Bretteville-nél folyik el, így a már említett Oswin Bretwit névválasztása sem a véletlen műve. Az Oswinban a nyérés (angolul *win*), a Bretwitben az elme (angolul *wit*) és a sakktabla (németül *Schachbrett*) is bennefoglaltatik. Vagy Zule, Oswin dédnagybátyja zemblánul bátyát (jóllehet az angol *loose*, a veszít anagrammája), Ferz, Oswin távoli unokatestvére pedig oroszul „vezér”-t jelent. A sakkbábuk bűvköre még a királyi családra is kiterjed: Károly apját Alfinnak, anyját Blendának hívják, előbbi a futót (a középkori franciában *alphin*), utóbbi a vakítóan fehér színt idézi (németül a *blenden* jelentése: vakít), a nagyapa neve Thurgus, ami a bátyára (franciául *tour*) utal, a nagyapa kegyencnője Iris Acht színésznő, kinek nevében szintén nem nehéz felfedezni a sakkot. Nabokov a névjátékot egy egészen sajátos fogással toldja meg, a szólétrával (lásd a 819. sor kommentárját), melyet Lewis Carroll talált ki, a Zembla előfutárának tekinthető *Alice Tükrországban* szerzője, a sakkot fontos irodalmi témává avató író. A szólétra épp a minket érdeklő gyilkos ló figurájában tetőzik.

Kinbote kommentárjait, egyben a regényt egy szakszerű mutató zárja, melyből kiderül, hogy a jegyzetek három főszereplője a királyon és a költőn kívül a királygyilkos. Utóbbi a költemény tizenhetedik sorának kommentárjában bukkan fel. Idézzük először Shade versét: „Sötét-fehér a nappal szűrt fehérén / Absztrakt minta, háttere tiszta, gyér fény. / Majd kettős kék, mely *fokról foka* nő, / Míg látót s látványt az éj egybeszó.” A szürkület kapcsán Kinbote megjegyzése a következő: „Költőnk két szó-

ban (*gradually, gray*) egy olyan személyre látszik áttételesen utalni, akit egyetlen végzetes pillanatra meg fog látni utóbb, de e sorok írása idején [...] még a létezéséről se tudhatott. Jakob Gradus különféle alkalmakkor hol Jack Degree, hol Jacques de Grey, hol pedig James de Gray néven tűnt fel, a rendőrség feljegyzéseiben pedig Ravus, Ravenstone, valamint d'Argus néven is szerepelt." Az irodalmi szövegértelmezések paródiája ez, a belemagyarázás iskolapéldája: ha egy kritikus keresetül akarja vinni a maga akaratát, a szöveg csak merő díszlet. Shade lánya tragikus halálát verseli meg, Kinbote a saját rögeszméjének nyomait keresi a *Gyér világban*, s a legkisebb véletlen egybeesést is túlméretezi. A szójátékokért, különösen a szólétraért rajongó költő feltételezéséből kiindulva Kinbote megteremti a királygyilkos Gradus figuráját, aki a versírás kezdetén indul küldetését teljesíteni, s nevének megfelelően alakja fokozatosan bontakozik ki a jegyzetekben. A német, angol és francia névváltozatok mellett azonban figyelemre méltó itt a latin *ravus* kettős jelentése: egyrészt „szürke”, ami tökéletesen illeszkedik a *gray* láncolatába, másrészt viszont „rekedt”. Mivel utóbbi angolul „hoarse”, innen valóban csak egy ugrás a lovat jelentő „horse”. A kommentárok szövegközeli olvasatával próbáljuk meg ezt most alátámasztani; vigyázat, vállalkozásunk a kinbote-i lóugrásokat sem mellőzi.

Shade poémája szintén tartalmaz konkrét és rejtett sakkutalásokat: a költő álmatlansága miatt sakkozik a feleségével; megemlíti, hogy *A vad csikóhal* esszéjét nagy sikert aratott. Utóbbihoz írt jegyzetében (a 697. sor kommentárja) Kinbote, miután elítéli a szerinte Robert Browningtól kölcsönzött címet, Gradus királykereső nizzai útvjáról számol be, mely az első, igazán lóközeli ábrázolás. Az orgyilkos „görbült gerincén a lázas izgalom remegése futott végig”, aztán egy boltban megkérdezte „egy ibolyaszínű üvegből készült kis vízilónak az árát”. A ló jelentésmezéjében vagyunk, bár egyelőre alapvetően vízi környezetben, mely a Côte d'Azurön úgyszólván természetes. Gradus következő állomása New York; a 949. sor jegyzete tudósít arról, hogy szállodájában „szokása szerint zokniban” tölti az éjszakát, reggel pedig „zavaros napi létezését alapos orrfújással kezdte meg. Aztán egy karton éjjeli dobozból elővett és Comus-maszkra illő szájába illesztett egy kivételes méretű és ijesztő műfogsort”. A görbült gerinc után a ló három újabb attribútuma tűnik fel, a pata (zokni), a remegő orrcimpa és a fogsor. Reggelire az előző napi kekszét és szendvicset költi el: ez valamiféle „animális ragaszkodás szűkös fiatalkorának megszokásához”. Ezek után a Central Parkban elolvassa a New York Times előző napi számát, melynek fő híre a brit uralkodónő vizitje: „A whitehorse-i múzeumban tett látogatása alkalmával (Gradus egy túl közel merészkedő galamb felé rúgott) az angol királynő a fehér állatok termében az egyik sarokba lépett.” További két, lóra utaló mozzanat van itt, a „fehér ló” jelentésű kanadai tartományfőváros, illetve a rúgás. Gradus ezután megebédel egy broadwayi étteremben, ahol Kinbote könyörtelenül leszámol vele: „Szerintem feltételezhetjük, hogy kevéske képzeletének fénycsóvjája megállt a tennél, a lehetséges következmények innenső szegélyénél; a következmények azonban fantom jellegűek, hasonlóak az amputált láb ujjában érzett fájdalomhoz, vagy azokhoz a mezőkhöz, amelyeket a sakktábla szélén álló huszár (ez az ugrabugra figura) mint fantomkiterjedést érzékel a táblán túl, de amelyek semmiben sem hatnak ki a való játszmaiban megtett valós lépésekre.” Ez az a pillanat, amikor a kommentár a *knigh*t figurával rokonítja Gradust, a huszárral, mely mint tudjuk, sakkörténetileg szorosan összeforrt a lóval. Ráadásul Shade versében is hasonló, kiszorított helyzetben bukkan fel a huszár: a már említett álmatlanság szülte sakkparti alkalmával a költő felesége panaszoja „My knight is pinned.”¹²

Kinbote ezután Gradust illetően különös kijelentést tesz: „Spirituálisan nem létezik. Morálisan egy bábu, aki egy másik bábút üldöz.” Az eredetiben „dummy” áll, az egyik legsokértelműbb angol szó. Egyik, nem épp elhanyagolható jelentése az

úgynevezett *tündérsakk* (fairy chess) figurája. Ez egy olyan sakkjátékvariáns, melyben csak feladványok vannak, így igazából egyedül játszható.¹³ A tündérsakk bábu rendkívül sokfélék: lehetnek állatok (sáska, zsiráf, teve), mitikus lények (sellő, griff, amazon), foglalkozások (diplomata, imitátor) – a *dummy* (magyarra „hamis gyalognak” vagy statisztának fordíthatjuk) is közéjük tartozik. Ha figyelmesen olvassuk Nabokov szövegét, a *dummy*n kívül meglepően sok tündérsakkfigurát találunk: Bretwit diplomata, Odon imitátor (hisz színész), ráadásul *A hímsellő* című darabban lép fel, a király szökését segítő hegylakó neve Griff, Shade versében a „smaragd rovar vázát” említi, Gradus pedig a víziló mellett a hegyikristályból készült zsiráf ára iránt is érdeklődik. De ne távolodjunk el túlságosan a klasszikus sakkjáték lovától, se a szerző mélyreható etimológiai játszmáitól, Gradus ugyanis megszerzi a király lakcímét: „Vastag, tömpe ujjával végigtapogatta a campus ábráját [...]. A taxi, mondták neki, odaviszi a Campus Hotelhez.” A „kampê” görög jelentése ferde, s ez Gradus görbe gerincére illik, és persze a sakklóra, a „campus” viszont latinul a sakktabla mezeje. A ló tehát a végzetes lépést készül megtenni.

A végkifejlet bohózatba illő: a „félkretén” Gradust hasmenés gyötri, kénytelen behorogni szállodája mellékhelyiségébe, ahol fájdmában és dühében „fogazatát csikorgatta”. Aztán mégis eljut az egyetemre, ott útbaigazítják, és meg is pillantja áldozatát, a „nyurga termetű, egyenes tartású” Károly királyt. Shade versének 991. sora önnön halálának előérzete: „Valahol patkót vernek. Klang, klang, klang.” Kinbote ehhez fűzött kommentárjában megemlíti, hogy sohasem sikerült megfejtenie e „rejtélyes csengés-bongás” eredetét; az olvasó szemszögéből ez nyilván a ló közeledését jelzi, Gradusét, aki végül tüzet nyit Kinbote-Károlyra és helyette Shadet sebzi halálra. A királyt tévesztő, megtört gyilkos vallomása is lófüggő: „Kijelentette nekem, hogy egyszer, a palotának a gyümölcsöskertre néző ablakából integettem neki, amikor egy régebbi apróddal, egy faforgácshajú fiúval üvegtáblákat hordtak ki a meglegházból egy lovas kocsi-ra” (utolsó jegyzet). Tette után pedig rá se hederít elhibázott célpontjára: „csak annyiba vett, mintha kőkirály volnék egy kő csatamén hátán Onhavában”, azaz Kinbote a gyilkos tekintetéből a Zembla fővárosában álló valamelyik őse lovasszobrára asszociál. Hogyan lehetséges azonban, hogy a hosszú utat megtevő Gradus a siker kapujában botlik meg? Három magyarázat is kínálkozik.

Kinbote végig arról próbálja meggyőzni az olvasót, mennyire kontár is a merénylő. Még soha senkit sem tett el láb alól, de két korábbi kísérlete csúfos kudarcba fulladt, korlátolt értelme és kétbalkezessége miatt. E magyarázat hitele kizárólag a kommentátor autoritásán múlik, amennyiben Gradus valóban az Árnyékok szövetségének a megbízottja. Ennek ellentmond a rendőrségi jelentés, mely szerint Jack Grey az elmeosztályról szökött meg, hogy bosszút álljon az őt odajuttató bírón, akinek Kinbote bérlí a házát, és akinek John Shade (vö. a 894. sor jegyzete) a hasonmása. A harmadik feltételezés pedig ismét a sakkjátékra vezethető vissza. Kinbote csalódott, hogy Shade nem a zemblán szökevény királyt verselte meg, hanem személyes tragédiáját, vízbe fúlt lányának halálát: „Még egy remek címet is sugalmaztam neki – annak a könyvnek a címét, amely bennem élt, és amelyet neki kellett felvágnia: Solus Rex; ehelyett azt láttam, hogy Gyér világ, ami nekem nem mondott semmit” (utolsó jegyzet). A *solus rex* olyan sakkfeladvány, melynek lényege, hogy a király egyedül marad a táblán. Gradus-Grey felbukkanásakor Kinbote és Shade együtt sétálnak, s a költő megpróbálja fedezékbe vonni kollégáját a merénylő fegyvere elől, de a gyilkos golyó őt találja el. Sakknyelven szólva ez a ló egyik kedvelt veszélyes lépése, a *villa*, az elkerülhetetlen bástyaáldozat.¹⁴ E sakkfeladványt Nabokov személyes életrajza ihlette: még Oroszországban belekezdett a *Solus rex* című regény írásába, melynek elkészült fejezeteit később Amerikában, angolra fordítva, beépítette a *Gyér világ*ba. Zembla, a távoli tükörország ország- és nyelvváltást

takar, s a szerző a szovjet ügynökök gyilkos szatírájával, a balfék ló figurájával vesz elégtételt kényszerű száműzetéséért.

A lovakról kellett volna valami szépet írni, ehelyett Borges és Nabokov kacifántos szövegeivel szembesültünk, melyek a lovak negatív irodalmi megítélését jelentősen súlyosbítják. Igaz, ravaszul és áttételesen, a sakkló figuráján keresztül és más-más módon: Madden kapitány, a féktelen ló, elviselhetetlenül erőszakos, Gradus gyászhuszár, az ostoba paci pedig a végtelenségig ügyefogyott. Mindkét figurát az európai sakkon kívüli változatok is befolyásolják: előbbit a kínai sakk, utóbbit a tündérsakk, s mindkettőjük neve magában hordozza földrajzi és történelmi távolságokon átívelő lóságukat; a kínai-ír és a latinó német-amerikai ló a szerzők közös gyökere, illetve szólérrára épülő játékoságát tükrözi. A gyilkos feladatot teljesítő lovat Borges elsősorban a labirintus toposzának kiegészítő motívumaként használja, Nabokov pedig a hasonmások útvesztőjébe zárja, s közben mindkét szerző egy sakkfeladványt komponál: előbbi azt mutatja be, hogyan ad mattot a lótól szorongatott futó, utóbbi pedig, hogy miként menekül meg és marad magára a fekete király.

A borgesesi ars poetica stratégiáját már idéztük, következzen befejezésül a Nabokové, hisz amit ő mond, az minden zárszónál ékeesebb: „Értsük meg, hogy a sakkfeladványban az igazi ellenfelek nem a világos és a sötét, hanem a szerző és a feltételezett megfejtő (csakúgy, ahogy az elsőrangú regényben az összecsapás nem a szereplők, hanem az író és a világ között zajlik), így tehát a feladvány értéke nagyban összefügg a »próbálkozások« számával – a csalóka nyitólépések, hamis nyomok, megtévesztő játékvonalak fortélyosan és kedvesen mind arra szolgálnak, hogy az esetleges megoldót félrevezessék”.¹⁵

■ JEGYZETEK

1. A Poe-mű címe Metzengerstein, a Harmszé Az állatok ábécéje. Költőknek arra a sorára gondolok, amely Bukj fel az árból című versében olvasható: „Én, aki föltaszít a ló”.
2. William Faulkner: Knight's Gambit. (Huszárccsel) Sajnos nincs magyar fordítása, bár hőse, Gavin Stevens nyomozó szerepel más, magyarul is olvasható novellákban.
3. Sakk, Imre András fordítása, in Borges: A homály dicsérete. Európa, Bp., 2000. A két szonettet egy cím fogja össze, a vers így kétrészesnek tekinthető.
4. Kháyyám ötvenkilencedik négy sorosáról van szó: „Gyöngé Bábok vagyunk, s Ő tologat / ide-oda az óriási Sakk / Éj- s Nap-Kockáin: megtámad, kiüt / s a Dobozba egyenkint visszarak.” (Szabó Lőrinc fordítása)
5. El jardín de los senderos que bifurcan (1941). Boglár Lajos fordítását idézzük, Borges, A halál és az iránytű (Európa, Bp., 1998) magyar kötetének a 81–96. oldalait.
6. A perzsa pil spanyolul alfíl, arab közvetítéssel került hispán földre, és a szó eredeti jelentését tükrözi: „az elefánt”.
7. A Kurierschachról az 1616-ban kiadott első német sakkszádkönyv, Gustavus Selenus műve számol be részletesen. A sakktábla nem nyolc, hanem tizenkét vízszintes mezőből áll, s a tizenkét gyalog mellett két bástya, két huszár, két alfíl, két kurír, valamint egy királyi és királyi nő tanácsadó is szerepel. Ezt a változatot Ströbeckben a tizenkilencedik század végéig játszották, s a bábuk sokfélesége miatt a tündérsakk előfutárának tekintik.
8. A kínai sakkbán a király mozgása a sakktáblán kijelölt helyével együtt kilenc mezőre terjed: ezt nevezik palotának.
9. Zascita Luzsina. Magyarul először Végzetes végjáték címmel jelent meg, Horváth Sz. István fordításában, 1990-ben. 2008-ban pedig az eredetinek megfelelő A Luzsin-védelem címet kapta.
10. The Real life of Sebastian Knight. Ez a szerző első angolul írott regénye. Magyarul 2002-ben jelent meg, Barkóczy András fordításában.
11. Pale fire, 1962. Magyarra Tótfalusi István fordította: Vladimir Nabokov: Gyér világ. Európa, Bp., 2008.
12. A magyar fordítás igazán bravúros, de sajnos itt a szótagszám kényszere az eredeti rovására megy: „A futóm beszorult egészen!”
13. A sakkfeladványok kreatív, elsősorban új figurákat tartalmazó változatainak összefoglaló terminusa. Angol neve fairy chess, a szó az ausztrál Henry Tate-től származik, szabályait a huszadik század első évtizedeiben a brit Thomas Rayner Dawson dolgozta ki.
14. Az értelmezés a tündérsakk irányába is nyitott: Gradus itt a nightrider (éjjeli lovas), a huszárból kifejlesztett figura, melyet a sakkfeladványokban fejtetőre állított lóként ábrázolnak. Jakob Gradus palindróm párja, Sudarg de Bokay zemblán tükörkészítő is ezt látszik igazolni. Shade valószínűleg a friend (barát), egy mozdulatlan és csak blokkolásra alkalmas bábu.
15. Vladimir Nabokov: Szólj, emlékezet! Ford. Pap Vera Ágnes, Európa, Bp., 2006. 309.